

Natka Badurina
Sveučilište u Udinama,
Italija

Izvorni znanstveni rad
94(497.561Rijeka)“1919/1921.“
355(497.561Rijeka)“1919/1921“

D'Annunzijeva okupacija Rijeke: prema transnacionalnom pamćenju¹

Stogodišnjica „riječkog pothvata“ (tal. l'impesa di Fiume) poklapa se s posebnim stanjem europskog pamćenja dvadesetog stoljeća i odražava neke njegove važne osobine. U prvom ćemo se dijelu ovog rada posvetiti talijanskom i europskom povijesno-političkom kontekstu u koji se uklapa današnji prikaz tog događaja u talijanskoj javnosti, a u drugom ćemo ukazati na neke dokumente i svjedočenja, pretežno iz riječkog Državnog arhiva,² koji opovrgavaju taj prikaz, u želji da time doprinesemo izgradnji cjelovitijeg i transnacionalnog pamćenja. Nije nam cilj dati novo tumačenje ovog povijesnog događaja, već razumjeti narativnu logiku prema kojoj se on predstavlja javnosti i postaje osnovom kolektivnog pamćenja. Osim u području komparativnih studija hrvatsko-talijanskih odnosa,³ naš glavni metodološki oslonac bit će interdisciplinarno polje studija pamćenja.⁴

Zadnjih su desetljeća brojne znanstvene rasprave posvećene stanju europskog pamćenja poslije 1989. One uglavnom ukazuju na to kako je viđenje povijesti utemeljeno na antifašizmu i pokretu otpora, koje je bilo dominantno u desetljećima

1 Ovaj je rad napisan prema izlaganju održanom na skupu *Fiume 1919-2019. Un centenario europeo tra identità, memorie e prospettive di ricerca. Convegno internazionale di studi sull'impresa fiumana (Rijeka 1919-2019. Evropska obljetnica između identiteta, pamćenja i istraživačkih perspektiva. Međunarodni skup o riječkom pothvatu)*, Il Vittoriale degli Italiani, Gardone Riviera, 5.- 7. rujna 2019. Opširnija talijanska verzija bit će objavljena u zborniku skupa.

2 Za velikodušnu pomoć i dragocjene savjete dugujem zahvalnost Mladenu Uremu i Borisu Zakošekcu.

3 U tom su području nezaobilazni doprinosi talijanske slavistike i hrvatske talijanistike iz razdoblja poslije Drugog svjetskog rata, u kojima su se proučavali jezični, književni, povijesni i kulturni odnosi između dvije jadranske obale, dolazeći često do zaključaka prihvatljivih na obje strane. Među najzastupljenijima valja spomenuti Matu Zorića, Frana Čalu i Santea Graciottija.

4 O studijima pamćenja i njihovoj recepciji u talijanskoj znanstvenoj zajednici v. F. Focardi, B. Groppo, *Introduzione*, u F. Focardi i B. Groppo (ur.), *L'Europa e le sue memorie. Politiche e culture del ricordo dopo il 1989*, Viella, Roma, 2013, str. 7-26.

poslije Drugog svjetskog rata i predstavljalo neku vrstu zajedničkog europskog pamćenja bez obzira na hladnoratovsku podijeljenost, u devedesetim godinama pretrpilo kritike, glasnije no ranije, od strane tzv. anti-antifašističkog diskursa.⁵ Njegov je cilj bio razotkriti prešućene stranice službene antifašističke povijesti, odnosno hladnoratovske tabue (kao što su kolaboracija nacionalnih institucija s fašističkim režimima, politička nehomogenost samog pokreta otpora ili partizanski zločini⁶), no usto i iz korijena presložiti interpretativni i vrijednosni okvir, osobito što se tiče povijesnog suda o komunizmu, njegovu udjelu u antifašističkoj pobjedi i njegovu međunarodnom karakteru.⁷

Dva su rezultata tog procesa relevantna za analizu pamćenja D'Annunzija. Prvo, u tom novom okviru povijest Drugog svjetskog rata sve se više usredotočuje samo na pojedinačnu nacionalnu povijest u kojoj je sukob s drugom nacijom važniji od nacionalno transverzalnog ideološkog sukoba. Sukob između fašizma i antifašizma tako gubi svoje središnje mjesto u pamćenju dvadesetog stoljeća, a na njegovo mjesto stupa – i to je drugi rezultat o kojem je ovdje riječ – vizija sukoba između demokracije s jedne i dva totalitarizma s druge strane, tipična za doba tzv. kraja povijesti.

Kritika totalitarnih režima ima dakako danas već stoljetnu tradiciju u koju ovdje ne možemo zalaziti. Možemo samo ukratko podsjetiti kako je ona u svojoj prvoj fazi, do 1945. godine, bila usmjerena prema režimima na vlasti u Italiji, Njemačkoj i Sovjetskom savezu. U drugoj fazi, tijekom Hladnog rata, totalitarni je sistem izjednačen s realnim socijalizmom, što je omogućilo zapadnim demokracijama da „zaborave“ teret vlastite fašističke prošlosti. Konačno, u trećoj fazi, nakon pada komunizma, antitotalitarni diskurs okrenut je prošlosti te ga se koristi kao oruđe za prevladavanje preostataka realnog socijalizma u bivšim socijalističkim zemljama i za promociju demokracije vezane za liberalni kapitalizam kao jedini mogući društveni poredak.⁸ U ovom posljednjem razdoblju antitotalitarna kritika nalazi svoj izraz u europskim

5 F. Focardi, *La guerra della memoria. La Resistenza nel dibattito politico italiano dal 1945 a oggi*, Laterza, Roma-Bari, 2005; F. Focardi, *Il passato conteso. Transizione politica e guerra della memoria in Italia dalla crisi della prima Repubblica ad oggi*, u F. Focardi, B. Groppo (ur.), *L'Europa e le sue memorie* cit., str. 51-90.

6 Zaborav kao neodvojivi dio službenog antifašističkog pamćenja predmet je detaljne analize u jednoj od prvih studija o europskom pamćenju u tranziciji: T. Judt, *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe*, „Daedalus”, vol. 121, br. 4, 1992, str. 83-118.

7 O raskolu unutar antifašističke fronte v. R. Chiarini, *25 aprile. La competizione politica sulla memoria*, Marsilio, Venezia, 2005.

8 I. Mladenović, *Antitotalitarizam kao ideologija: kritička perspektiva*, u M. Bešlin, V. Martinov (ur.), *Stigma totalitarizma. Antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije levice*, AKO, Novi Sad, 2014, str. 39-61; o ovome osobito na str. 53.

rezolucijama o pamćenju, izdavanim u više navrata od devedesetih godina do danas, sve do posljednje u nizu, o „važnosti europskog sjećanja za budućnost Europe“, izdane 19. rujna 2019.⁹ Ti europski dokumenti teže prije svega ukidanju ideoloških ostataka komunističkih režima u zemljama istočne Europe koje su ušle u Europsku uniju 2004. godine. Može se dakle reći da je antitotalitarni diskurs u današnjem europskom kontekstu prije svega antikomunistički diskurs.¹⁰ A budući da je komunistički pokret u većini europskih zemalja bio glavni nositelj antifašističkog pokreta, ova posljednja faza antitotalitarnog diskursa, nastavljaajući se na onu hladnoratovsku, podvrgava reviziji i samo pamćenje Drugog svjetskog rata u antifašističkom ključu, nadovezujući se na ranije spomenuti anti-antifašistički diskurs.

Kritika realnog socijalizma koja se dijelom, a osobito u Italiji, manifestirala i kao kritika službene povijesti utemeljene na antifašizmu i pokretu otpora, u desetljećima prije 1989. bivala je glasnijom u posebnim povijesnim trenucima. Jedan je od takvih trenutaka bila sovjetska invazija na Čehoslovačku 1968. godine, koja se poklopila sa studentskim pokretom u zapadnoj Europi. Kao što je primijetio Filippo Focardi, u tim je godinama antifašistička povijest u Italiji trpila kritike iz dva pravca: sa strane nove ljevice, koja je toj povijesti prigovarala nedovoljnu klasnu svijest i revolucionarnost, te sa strane konzervativne i anti-antifašističke historiografije, koja se htjela izboriti za manje kritičan prikaz fašizma koji bi istakao njegovu sposobnost postizanja plebiscitarnog konsenzusa.¹¹

U ovoj se fazi rasprave o pamćenju dvadesetog stoljeća mogu naći poticaji za razumijevanje onoga što se danas pojavljuje kao dominantna interpretacija D'Annunzijeve „pothvata“, odnosno njegovog shvaćanja u ključu vesele revolucije ili revolucionarne proslave (*fiesta*).¹²

U okviru revizije povijesti dvadesetog stoljeća u antitotalitarnom ključu fašizam i komunizam su, kako je rekao Eugen Weber, „bratski neprijatelji“, rođeni iz iste pobune protiv demokracije i liberalnog kapitalizma, i iz istog projekta harmoničnog društva, besklasnog (na ljevici) ili korporativnog (na desnici).¹³ U tom kontekstu

9 http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_HR.html

10 M. Bešlin i V. Martinov (ur.), *Stigma totalitarizma*, op. cit.

11 Filippo Focardi, *Il passato conteso*, op. cit., str. 52.

12 Ta se interpretacija pojavljuje u višestrukim i ne uvijek jednoznačnim oblicima. Kao primjer njezina posebno zaoštrena i pojednostavljena oblika može se uzeti izložba *Disobbedisco* („Ne slušam!“) autora Giordana Bruna Guerrija, postavljena u Trstu u srpnju 2019 (<http://salonedeglicanti.comune.trieste.it/disobbedisco-la-rivoluzione-di-dannunzio-a-fiume-1919-1920/>).

13 Usp. Ishay Landa, *Šegrtov čarobnjak. Liberalna tradicija i fašizam*. Zagreb, Disput, 2018, str 21.

socijalistički (ili populistički) korijeni fašizma postaju sve važnijima, a u središte sociološke i historiografske rasprave dolazi pitanje fašizma kao revolucije.¹⁴ Ako je još donedavno glavni argument antifašističkog diskursa (pred neospornom sličnošću rezultata realnog komunizma i fašizma u smislu ograničenja ljudskih sloboda i u smislu žrtava političkog nasilja) bio onaj o temeljnoj različitosti njegovih namjera u odnosu na fašizam (jer je komunizam, unatoč njegovoj nesretnoj povijesnoj realizaciji, ipak bio utemeljen na idealima emancipacije i jednakosti), sada se naglašava da je i fašizam, barem u svojoj ranoj fazi, bio u stanju proizvesti progresivne društvene ideje i težiti novom društvenom poretku. Fašizam i nacizam su sebe predstavljali kao revolucije, pa u današnjim tumačenjima koja se bave ponajprije njihovom idejnom, kulturnom i estetskom dimenzijom, to samopredstavljanje zadobiva središnje mjesto. Kad je još k tome riječ o tako složenom i tako ranom događaju kao što je D'Annunzijeva okupacija Rijeke, koji povijesno prethodi fašizmu, pripisivanje revolucionarnog mita čini se još lakšim.

Razdoblje poslije 1968. ujedno je i vrijeme u kojem Renzo De Felice u svoju interpretaciju riječkog „pothvata“ unosi ideju o njezinoj mogućoj usporedbi s njemu suvremenom pariškom studentskom pobunom.¹⁵ Primijenimo li na to tumačenje netom spomenut Focardijev opis post-šezdesetosmaške atmosfere, možemo vidjeti kako je D'Annunzijev „pothvat“ nudio izvrsne argumente podjednako onima koji su htjeli prevrednovati populistički i „socijalistički“ duh ranog fašizma (De Feliceovo je vrijeme još pod dubokim dojmom aproprijacije koju je fašizam proveo u odnosu na fjumanizam), kao i onima koji su htjeli napasti ortodokсни komunizam s pozicija krajnje ljevice. Drugim riječima: dok je komunizam sebe smatrao jedinim ideološkim temeljem za emancipacijsku revoluciju, novo viđenje D'Annunzijeva „pothvata“ nudilo je priliku da se nasuprot tome ustvrdi kako je D'Annunzio ne samo bio u stanju provesti socijalnu revoluciju (uz jasnu aluziju na socijalističke korijene fašizma, i prema tome na suštinsku i ne samo prividnu sličnost između fašizma i komunizma), nego je to činio čak i bolje od boljševika (uz jasnu aluziju na kritiku ortodoksnog marksizma sa strane radikalne ljevice). U kontekstu antikomunističkog

14 Emilio Gentile, *Fascismo. Storia e interpretazione*, Laterza, Roma, 2002, str. 91-112. Za razliku od Gentilea, koji raspravu o revolucionarnoj prirodi fašizma ostavlja otvorenom, Enzo Traverso na to pitanje daje niječni odgovor: fašizam je naime u svoj sustav uključio stare ekonomske, upravne i vojne elite, pa bi stoga, ako se želi izbjeći preuzimanje njegove vlastite automitizacije, svako pozivanje na njegovu revolucionarnost moralo stajati u navodnicima. Enzo Traverso, *Fire and Blood. The European Civil War (1914-1945)*, Verso, London/New York, 2017, str. 234-236. V. također i Enzo Traverso, *Il secolo armato. Interpretare le violenze del Novecento*. Milano, Feltrinelli, 2012, str. 67-70.

15 Renzo De Felice, *D'Annunzio politico 1918-1938*. Roma-Bari, Laterza, 1978, str. IX.

pamćenja D'Annunzio se predstavlja kao kvazi-komunist koji je potencijalno bio u stanju, zahvaljujući vještini kojom je manipulirao masom i kontrolirao klasne sukobe, izbjеći nedostatke realnog komunizma.

U sličnom se idejnom obzoru nalaze i razlozi današnjeg uspjeha De Feliceove interpretacije. Odbacujući prikaz D'Annunzija kao prethodnika fašizma (prikaz koji su prigrlili podjednako i fašizam na vlasti, i poslije njega antifašistička povijest, koja se sada podvrgava kritici), i ne mogavši ga povezati s onime što se unutar antitotalitarnog diskursa suprotstavlja totalitarizmu, odnosno s parlamentarnom demokracijom (budući da je D'Annunzio bio njezin deklarirani neprijatelj), ističe se onaj dio D'Annunzijeva riječkog iskustva koji ga vezuje za libertinizam, anarhizam i revolucionarni sindikalizam. De Felice je svoju analizu utemeljio ponajprije na Kvarnerskom Ustavu¹⁶ i na autobiografskim tekstovima mladih sudionika riječkog "pothvata", takozvanih "mahnitih" (*gli scalmanati*).¹⁷ Na iste se izvore referiraju i autori koji danas, u novom post-ideološkom kontekstu, nastavljaju taj interpretativni pravac, i to jednako u okrilju konzervativne historiografije,¹⁸ kao i u kontekstu čitanja "pothvata" kao libertarnog i anarhističkog.¹⁹ Osim estetizacije i romantizacije nekonvencionalnog ponašanja ardita, tim je tumačenjima zajednička i isključivo nacionalna (talijanska) perspektiva. U živahnoj "proslavi" koja se u njima opisuje sudjelovale su osobe različitih nacionalnosti, ali su sve jednako sudjelovale pod sloganom "Italija ili smrt", zalažući se za iredentistički cilj. Sam iredentizam se ne spominje mnogo u današnjim prikazima "riječke proslave", pa ipak nema sumnje da nad veselom pripoviješću o "petom godišnjem dobu"²⁰ lebdi melankolična sjena gubitka teritorija i tragičnog egzodusa Talijana iz Rijeke po-

16 Kvarnerski Ustav spaja socijalističke, konzervativne, nacionalističke i mistične ideje, pa ga je nemoguće jednoznačno odrediti, osobito ako se uzme u obzir konačna D'Annunzijeva redakcija De Ambrisova nacrt. Usp. Wiliam Klinger, *Danuncijevo poimanje države i <Karta talijanskog namjesništva Kvarnera>*, „Rijeka“, VIII, 2, 2003, str. 69-83.

17 Prema De Feliceu (*D'Annunzio politico* cit., str. 58), Giovanni Comisso i Léon Kochnitzky u svojim su djelima uspjeli izbjeći samodopadna pretjeravanja i stoga predstavljaju pouzdan izvor za povijesni sud o drugoj fazi riječke epizode. Danas međutim njihova djela ostavljaju dojam dubokog utjecaja D'Annunzijeve retorike, ponajprije u melankoničnom tonu nadčovjeka prisutnom u radovima napisanim u vrijeme ili malo nakon događaja, a zatim i u nostalgiji za prošlim danima u kasnijim memoarskim spisima.

18 Giordano Bruno Guerri, *Disobbedisco. Cinquecento giorni di rivoluzione. Fiume 1919-1920*. Milano, Mondadori, 2019.

19 Claudia Salaris, *Alla festa della rivoluzione. Artisti e libertari con D'Annunzio a Fiume*. Bologna, Il Mulino, 2002.

20 Prema naslovu autobiografske proze Léona Kochnitzkog, *La quinta stagione o i centauri di Fiume*, 1922.

slije Drugog svjetskog rata. Pripovijest o D'Annunziju nudi priliku da se govori o talijanskim teritorijalnim aspiracijama na istoku, a da se pri tome ne spomene fašizam, koji je nastupio malo poslije D'Annunzija. Entuzijizam koji ova interpretacija pobuđuje u neofašističkim krugovima s iredentističkim programom za njezine je promotore stoga možda neočekivan, ali je zapravo razotkrivajući.²¹

Interpretacija “pothvata” u ključu proslave danas je široko rasprostranjena u talijanskom medijskom prostoru i uživa veliku političku potporu.²² Ona je bila i u osnovi skupa *Fiume 1919-2019. Un centenario europeo tra identità, memorie e prospettive di ricerca (Rijeka 1919-2019. Evropska obljetnica između identiteta, pamćenja i istraživačkih perspektiva. Međunarodni skup o riječkom pothvatu)* koji se održao u memorijalnom sklopu *Vittoriale degli Italiani* od 5. do 7. rujna 2019. U programu tog skupa govori se o “revoluciji”, “kultu ljepote”, “kulturnoj, političkoj i društvenoj obnovi”. Na taj je skup autorica ovog teksta pozvana da održi izlaganje “o načinu na koji su riječki pothvat doživjeli hrvatski građani”.²³

Valja ponajprije naglasiti da se istraživanje koje smo za tu priliku proveli nije ograničilo samo na svjedočenja Hrvata. U Rijeci je naravno bilo mnogo građana koji su čvrsto podupirali pripojenje Rijeke Državi SHS i koji su se dakako osjećali Hrvatima, podržavajući hrvatske stranke i narodne organizacije ili jednostavno čitajući hrvatske novine. No isto je tako točno i da je u Rijeci u tom razdoblju osjećaj nacionalne pripadnosti – pa tako i one talijanske – bio često fluidan, kulturno ambivalentan, ili indiferentan, i da bi stoga bilo neprimjereno u odabiru građe uzeti nacionalnost kao jedini kriterij. Tijekom istraživanja smo međutim našli brojna svjedočenja onih koji nisu dijelili oduševljenje D'Annunzijevim “pothvatom” i koji nisu imali prilike uživati u gore navedenom “kultu ljepote” ili projektima “kulturne, političke i društvene obnove”. Jednom riječju, radi se o svjedočenjima koja su posve strana bilo kakvoj predodžbi o “proslavi”.²⁴

Ovdje možemo samo sumarno iznijeti o kakvim se iskustvima radi. Prije svega, valja naglasiti da su pojedini oblici diskriminacije netalijana (i u svakom slučaju onih koji nisu zagovarali aneksiju) u Rijeci, Istri i Dalmaciji počeli već u studenom

21 Mislimo na događaje u Rijeci na dan obljetnice, 12. rujna 2019, kad se skupina neofašista sa savojском i D'Annunzijevo zastavom fotografirala ispred Guvernerove palače, a nekoliko lakih letjelica pokušalo je izvesti zračnu ekskurziju od Pescare do Rijeke.

22 Spomenuta izložba *Disobbedisco*, na primjer, dobila je obilnu potporu tršćanske općine.

23 Cit. prema pozivnom pismu od 22. ožujka 2019.

24 Ovo lice života u okupiranom gradu dokumentirano je pokazala izložba *Rijeka 1919. Fašizam prije fašizma. D'Annunzio i danuncijada u gradivu Državnog arhiva u Rijeci*, Izložbeni prostor DARI, lipanj-kolovoz 2019.

1918, odmah po dolasku savezničkih postrojbi, unutar kojih su one talijanske, u suradnji s lokalnim protalijanskim upravama, često preuzimale glavnu riječ. Kao što je poznato, to je bilo uzrokom neslaganja i napetosti unutar samih savezničkih vojnih snaga, a u Rijeci u srpnju 1919. i nasilnih sukoba, prilikom kojih su stradali francuski vojnici. Najčešći oblici diskriminacije netalijanskih stanovnika bili su otpuštanje iz javnih službi i tvornica te izgoni, osobito intelektualaca, ali i radnika, obrtnika i ribara.²⁵ U više su se navrata dogodili napadi na natpise i izloge hrvatskih trgovina, tolerirani od gradskih vlasti. Hrvatskim su se odvjetnicima oduzimale dozvole za rad, a tzv. obrtnice, nužne za obavljanje bilo kakve trgovačke ili uslužne djelatnosti, oduzimate su ili izdavane prema arbitrarnim i diskriminirajućim kriterijima.²⁶ Na taj se način provodila politička kontrola civilnog života, dok je politički život bio pod strogim nadzorom, budući da je svaka politička aktivnost suprotna aneksiji Rijeke Italiji smatrana veleizdajom.²⁷ Radilo se u svakom slučaju o zloupotrebama vlasti čiji je cilj bio zastrašivanje i smanjenje broja političkih i nacionalnih oponenta među stanovnicima okupiranog područja.

Zbog ozračja pritiska i progona, netalijani napuštaju grad. Većina se smješta u Zagreb, gdje od ožujka 1919. izdaju već spomenuti list na talijanskom, *L'Adriatico jugoslavo*, jasne projugoslavenske orijentacije. Kao glasilo zajednice prognanih, list

25 Izgoni su bili u porastu po D'Annunzijevu dolasku; najmasovniji dogodio se u travnju 1920., kad je nakon ugušenog štrajka iz grada izgnano 500 radnika. Usp. Raoul Pupo, *Fiume città di passione*, Laterza, Roma, 2018, str. 125. Uz izgone, valja spomenuti praksu deportacija civila u talijanske zatvore, koja se provodila u Istri i Dalmaciji. Usp. Goražd Bajc, *Internments after the First World War. The case of Women in the Northern Adriatic 1918 – 1920*, "Acta Histriae", 26, 2018, 4, str. 1017 – 1040. Deportacije redovito bilježi list *L'Adriatico jugoslavo* (glasilo riječkih, istarskih i dalmatinskih izbjeglica koji su našli utočište u Zagrebu), s datumima uhićenja, imenima i zanimanjima uhićenih, te s nekoliko svjedočanstava. V. npr. *L'Adriatico jugoslavo*, 27/06/1919, 19/07/1919.

26 Riječki Državni arhiv čuva opširnu dokumentaciju o postupcima za dobivanje obrtnica. Već spomenuti list *L'Adriatico jugoslavo* svakodnevno ukazuje na različite oblike nasilja, a od svibnja 1919 uvodi stalnu rubriku *Cronaca del terrore*. Zanimljivo je da je list 27. lipnja 1919. objavio i dokument naslovljen *Un memorandum sulle condizioni di Fiume (Memorandum o stanju u Rijeci)* koji su, kako se navodi, autonomaši odaslali predstavnicima savezničkih snaga, a u kojem se žale na nasilan odnos prema građanima, vojsku izvan kontrole savezničkih snaga, političke kriterije pri izboru sudskih položaja, nametanje talijanskog suvereniteta u sudskim odlukama, zabranu rada odvjetnicima koji ne pristaju uz talijansku stranku, odbijene obrtnice Riječanima i dodijeljene obrtnice pridošlicama iz Italije, financijske špekulacije, militarizaciju grada. Uvjerljiv prikaz diskriminacijskih praksi nalazi se i u privatnom pismu Viktora Ružića Rikardu Lencu 17. srpnja 1919., u kojem Ružić rezimira stanje u Rijeci i na Sušaku od studenog 1918. do trenutka u kojem piše, iskazujući svoju indignaciju i nemoć, te moleći Lenca da o tome u parlamentu stavi upit na vladu SHS (zanimljivo je primijetiti, u okolnostima kršenja međunarodnih sporazuma, Ružićevu vjeru u legalan politički put). HR-DARI-391, 2.5.2.3. (dopisivanje s pojedincima, br. 22)

27 V. gore navedeno pismo V. Ružića.

se obraćao onima koji su ostali u Istri, Rijeci i Dalmaciji, a među njima jamačno, s propagandnim ciljem, i onima koji su još bili politički neopredijeljeni. List ima i ambiciju doprijeti do talijanskog javnog mnijenja. Pisan je biranim novinarskim stilom i pokazuje široko poznavanje talijanske politike, književnosti i kulture. Uz političku polemiku, želi se i uzdići do razumijevanja među narodima u znaku humanističkog univerzalizma, pa se redovito posvećuje književnosti i kulturi uopće, podjednako hrvatskoj kao i talijanskoj. Slučaj ovoga lista dobro pokazuje svu problematičnost pripisivanja čvrstih kategorija nacije, jezika i kulture u graničnom području, kao i korištenja podataka o etničkom sastavu onodobne Rijeke, ili austrijskih popisa stanovništva provedenih na temelju “uporabnog jezika”. Historiografija je u posljednjih nekoliko desetljeća razvila inovativne pojmove koji omogućuju prikladniji pristup ovim temama, poput pojma nacionalne indiferentnosti i pojma lojalnosti.²⁸ Kulturna i nacionalna fluidnost, ambivalentnost ili indiferentnost u trenutku raspada multinacionalnih carstava ponekad se pretvarala u čvrste političke odabire, često svjesne svoje vlastite arbitrarnosti. Krug oko *L'Adriatico jugoslavo* bio je istovremeno hrvatske i talijanske kulture, a jugoslavenskog političkog odabira. Radi se o složenosti koja neće još dugo poživjeti, i čiji će kraj D'Annunzijev dolazak samo ubrzati. Čini nam se da se ovom aspektu riječke poslijeratne situacije u literaturi ne pridaje dovoljno pažnje, pa ćemo se stoga na njemu nakratko zadržati, ilustrirajući ga primjerom braće Harasim i Lenac.

Upravo je Gemma Harasim, mlada riječka učiteljica, još 1909. godine u svojim *Riječkim pismima* objavljenim u firentinskom časopisu *La Voce*, dala dragocjen opis razvoja osjećaja nacionalnih pripadnosti u Rijeci.²⁹ Usredotočivši se ponajviše na njoj najbolje poznatu talijansku stranku, Harasim podvrgava oštroj kritici njezinu mitizirajuću i romantičnu nacionalnu retoriku, groteskna pretjerivanja, lake prelaske s jedne na drugu političku stranu. U toj je sredini međutim bilo mjesta i za kulturnu otvorenost i za racionalno poimanje politike dijaloga i suživota: ona, Talijanka, i

28 O pojmu nacionalne indiferentnosti postoji opširna rasprava, a ovdje možemo samo navesti ključne radove: P. M. Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Harvard University Press, Harvard, 2007; T. Zahra, *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*, “Slavic Review”, Vol. 69, No. 1, 2010, str. 93-119; te recentni zbornik M. van Ginderachter, J. Fox (ur.), *National indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, Routledge, London and New York, 2019. O lojalnosti v. B. Karch, *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848-1960*, Cambridge University Press, 2018.

29 Gemma Harasim, *Lettere da Fiume*, „La Voce“, 1909, 19/06, 8/07, 9/09, 30/09. Ponovno objavljeno u: Gemma Harasim, *Lettere da Fiume*, „Fiume“, IX, 3-4, 1961, pp. 184-199. Hrvatski prijevod Irvina Lukežića: Gemma Harasim, *Riječka pisma*, „Fluminensia“, 5 (1993), br. 1-2, str. 1-12.

njezin polubrat, Hrvat Rikard Lenac,³⁰ tome su bili najbolji primjer. Deset godina nakon *Riječkih pisama* Gemma Harasim je supruga uglednog talijanskog pedagoga Giuseppea Lombarda Radicea (koji u Rimu s Giovannijem Gentileom radi na školskoj reformi, koja će kasnije postati poznata fašistička reforma školstva), i živi u Cataniji, ali redovito dobiva vijesti iz Rijeke. U jednom dramatičnom pismu datiranom 5. travnja 1920. Gemma suprugu upućuje bolni prijekor:³¹

„(...) pokušavam razumjeti da je u tvojoj duši možda doista bilo neko stalno protuslovlje: da je nemoguće da nisi *vidio*, da nisi osjetio, da se trebalo oduprijeti samovolji, bezakonju, despotskom nacionalističkom ludilu: činilo ti se da dalek cilj opravdava sadašnja sredstva: ideje koje u tvojoj duši nisu mogle stajati smireno: politika koja uznemirava i ne dopušta da vidiš jednostavnu, sirovu stvarnost: koliko sam puta pomislila, a nisam ti to imala hrabrosti reći, da si ti ‘zbog politike’ dopustio da te odvedu s pravog puta, i tako izgubio možda najveću ‘političku’ prigodu svog života: (...) ti si se gotovo bojao, *sramio se* da bi se moglo doznati da je Rikard moj brat, da bi to tvoji politički protivnici na neki način mogli zloupotrijebiti (...) a ti si, Peppino, možda u rukama imao, više no svi Nittiji³² svijeta, mogućnost da razriješiš jugoslavensko-talijanski spor: - onoga prvog puta kad si otišao u Rijeku,³³ kad si *osjećao* da je Rikard spreman uvelike popustiti, tko zna koliko je dobra moglo uroditi da si sačuvao odnos s njim (...) samo si ti možda mogao utjecati i dovesti do *poštenog* rješenja za Rijeku: ali isprijebile se politika (...) ti si sebe prisilio da ne voliš, ili barem da budeš posve ravnodušan prema mojem bratu, čovjeku čistom, siromašnom, iskrenom *kao što si i ti*, s kojim si imao toliko zajedničkog u srcu i u mislima, i to zato da bi ostao vjeran neznancima sumnjiva karaktera, mnogim i sumnjiva poštenja, onima koji se danas pokazuju u srednjevjekovnim pothvatima (...)“

Osim njezine najvjerojatnije neostvarive pretpostavke da su dvojica šogora mogla doći do diplomatskog rješenja za riječko pitanje, to pismo pokazuje kako je Harasim „razumjela vjerojatni razvoj talijanskih političkih prilika bolje od svoga supruga“. ³⁴ Prijatelji joj iz Rijeke javljaju, kako prenosi suprugu, „o *strašnim događajima*, koji

30 Rikard Lenac je imenovan velikim županom grada Rijeke za Državu SHS 1. studenog 1918., ali je svrgnut s tog položaja odmah po dolasku talijanske vojske 17. studenog.

31 Pismo je objavljeno u: Nella Sistoli Paoli (ur.), *Gemma Harasim. L'impegno educativo*, Aracne, Roma, 2009, str. 239-244. Kurzivi prema izvorniku.

32 Francesco Saverio Nitti, predsjednik talijanske vlade u vrijeme riječke krize, uzalud je pokušavao diplomatski riješiti problem, te je bio metom grubih D'Annunzijevih napada.

33 Giuseppe Lombardo Radice je u „studenom 1918 bio jedan od prvih časnika koji su nakon završetka rata ušli u grad“. Nella Sistoli Paoli, op. cit., str. 232.

34 Nella Sistoli Paoli, op. cit., str. 233.

se uopće ne mogu razumjeti s političkog gledišta“, a njezin je stav o tim „srednjekovnim pothvatima“ očito jednak onome koji je deset godina ranije iskazala pišući o nacionalističkim pretjerivanjima u tadašnjoj Rijeci. O bratu Rikardu Lencu u istom pismu još piše: „od njega, *Slavena*, danas *barbarina*, od njega koji me kao djevojčicu vodio u *talijansko* kazalište, od njega sam naslijedila strast prema umjetnosti, prema glazbi, od njega strast za dobre i mudre knjige; od njega divljenje prema Carducciju koji mu je uvijek stajao na stoliću“.

Pripovijest o braći Gemmi Harasim i Rikardu Lencu opovrgava podjednako pojednostavljene podjele na talijanski grad i hrvatsku okolicu,³⁵ kao i pretpostavke prema kojima bi hrvatski nacionalni identitet, za razliku od talijanskog, bio utemeljen na etničkom načelu,³⁶ uglavnom smatranom nižim od onog voluntarističkog (pod uvjetom da u iredentizmu, i šire u talijanskom romantizmu, nema rasnog principa, što je uvjerljivo opovrgnuo Alberto Mario Banti³⁷). Za braću Gemmu i Rikarda radilo se o svjesnom odabiru, premda suprotnih strana, i o odabiru koji nikada, u narednim desetljećima, neće omesti njihovu uzajamnu bliskost.

U sredini koja je gajila tako složene i ujedno plodonosne višekulturne odnose postaje jasnije koliko je D'Annunzijev antislavizam djelovao uvredljivo i neprimjereno. Njegov je književni i politički rad u Rijeci bio otprije poznat.³⁸ Od samog početka svog izlaženja, *L'Adriatico jugoslavo* objavljuje članke pune fine ironije i implicitne polemike s D'Annunzijem. Suradnici tih novina dobro poznaju

35 Cfr. M. Verginella, *Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico*, "Contemporanea", br. 4, listopad 2008, str. 779-792; R. Pupo, *Alcune osservazioni su storici di campagna e storici di città lungo le sponde adriatiche*, "Contemporanea", br. 2, travanj 2009, str. 405-412. Kao što se može vidjeti i iz samih *Riječkih pisama* Gemme Harasim, zagovornici talijanske kulture u Rijeci na prijelazu stoljeća (među kojima je i ona sama) vidjeli su najveću opasnost za njezin razvoj u bogatim hrvatskim kapitalistima i bankarima, a ne u ruralnoj okolini. Situacija je po tome slična tršćanskoj.

36 *Vademecum per il giorno del ricordo*, IRSREC FVG, Trieste, 2019, str. 5.

37 A. M. Banti, *Le invasioni barbariche e le origini delle nazioni*, u A. M. Banti i R. Bizzocchi, *Immagini della nazione nell'Italia del Risorgimento*, Carocci, Roma, 2002, str. 21-44.

38 D'Annunzio je došao u Rijeku po prvi put 1907. godine, na probe svoje tragedije *La Nave*. Talijanski i hrvatski riječki tisak o tom dolasku donose dijametralno suprotne izvještaje (usp. N. Fabio, *Eseji II*, Profil, Zagreb, 2007, str. 19-21), dok je s pjesnikove strane, čini se, prevladala indiferentnost prema gradu, možda i zbog toga što je deset godina ranije, 1897., riječki list *La vita fiumana* o njemu pisao posprдно (C. Ghisalberty, *La lunga via per Fiume*, u *D'Annunzio e l'impresa di Fiume. Atti del convegno di studi 26-28 settembre 1996*, Silvana Editoriale, Milano, 2018, str. 55-62)

uvrede izrečene u *Lettera ai Dalmati*.³⁹ D'Annunzio je prepoznat kao idealni kreator talijanske imperijalističke politike, koja je prijetnja opstanku Slavena na istočnoj jadranskoj obali.

Zbog svega toga, i s obzirom na ranije opisanu klimu progona i imperijalističke retorike koja je postajala stvarnošću već od samog dolaska savezničkih postrojbi, iz perspektive riječkih netalijana dolazak D'Annunzija predstavlja više nastavak ranijeg stanja no velik preokret. Diskriminacijski se postupci tek pojačavaju. *Vedetta d'Italia*, glavno glasilo D'Annunzijeve uprave, otvoreno širi mržnju. Članak *Gli stranieri se ne vadano (Stranci neka odu)* od 17. rujna 1919., dakle tek tjedan dana nakon ulaska ardita i s jasnom nakanom uspostavljanja novog poretka, vješto koristi rasističku retoriku koja će malo kasnije zavladata u fašističkim i nacističkim režimima.⁴⁰ U listopadu 1919. proglašena je smrtna kazna za doušnike koja nikad nije primijenjena, ali je svakako i sam čin njezina proglašenja, kao i cinizam kojim su o njoj govorili listovi, imao učinak zastrašivanja.⁴¹ Sastavljaju se popisi za izgon građana motiviran isključivo njihovim “filoslavenskim” odnosno “prototalijanskim” osjećajima.⁴² Svakodnevna uznemiravanja i napadi bili su svima poznati,⁴³ ali ih talijanski tisak, kao uostalom i književna i memoarska djela “mahnitih”, minimiziraju

39 Kako je to ocijenio Paolo Alatri, D'Annunzijeva *Lettera ai Dalmati* može se smatrati najslavnijim manifestom talijanskog imperijalizma poslije Prvog svjetskog rata (Paolo Alatri, *D'Annunzio: ideologia e politica*, u: P. Alatri (ur.), *Scritti politici di G. D'Annunzio*, Feltrinelli, Milano, 1980, str. 11-50). Među autorima koji se na nju osvrću na stranicama *L'Adriatico jugoslavo* je i Vladimir Nazor, u članku pod naslovom *Il canto dell'odio di Gabriele D'Annunzio (Pjesma mržnje Gabrielea D'Annunzija)*: “U *Pismu* je samo jedna riječ koja pogađa kao gruda blata, a to je epitet poganih (tal. *luridi*) koji Pjesnik, autor *Rajske poeme*, baca u lice Hrvatima. U ovom teškom času mi se ne slažemo u graničnim pitanjima ni s našim dojučerašnjim tlačiteljima, s Madarima i s Nijemcima; svađamo se i – nažalost – prolijeva se nova krv, ali se ne spušta – ni među nama “barbarima” – na jezik gostionice. Zašto tolika mržnja?” (*L'Adriatico jugoslavo*, 8/03/1919).

40 „Imamo više tisuća stranaca egzotičnog govora, tu u Rijeci. To su ljudi koji s nama nemaju ništa zajedničko; to su naši neprijatelji od jučer, mrska lica koja su se protiv nas borila i koja dobro poznajemo; danas su to špekulanti koji se protiv nas bore potihom, novcem, špekulacijom, otimanjem namirnica. Za četiri, za šest tjedana mi bismo mogli trpjeti glad, mi građani Rijeke i vojnici Italije. Stranac ubrzava naše patnje već i samo ostajući u našoj kući! (...) Treba stoga bez oklijevanja i bez slabosti strance poslati njihovoj kući. Pogledajmo oko sebe u kavanama, okupljalištima, na našim ulicama! Na svakom ćemo koraku naići na neprijateljska i mrgodna lica (...) Tim ljudima, koji nisu s nama (...) treba pokazati put ka sjeveru“.

41 V. članak *La pena di morte non ai nemici ma alle spie*, “La giovane Italia”, 25/10/1919.

42 V. „Elenco delle persone da espellere da Fiume“, AD 1. HR-DARI-3 (Z2), jedinica 19, te dokument vojne komande sa sličnim sadržajem AD 2. HR-DARI-3 (Z2), kut. 18-19.

43 De Ambris piše D'Annunziju 1. prosinca 1920: „neki odredi (...) su građanima čak postali mrski zbog prepotencije, krađa, otimačina, u čemu ih potiču i sami zapovjednici“. R. De Felice, *D'Annunzio politico* cit., str. 24.

i svode na simpatične mangupske eskapade.⁴⁴ D'Annunzijeva uprava progoni hrvatske svećenike.⁴⁵ Hrvatske novine, poput *Primorskih novina*, donose vijesti o otkazima i izgonima, a *L'Adriatico jugoslavo* nastavlja svoju rubriku *Cronaca del terrore*.

Posljedica tog stanja jest da sve više netalijana napušta grad. Oni koji nalaze smještaj u Zagrebu organiziraju Odbor bjegunaca, koji počinje voditi registar izbjeglih. Od tog su registra danas sačuvana tri sveska, za razdoblje od 22. 9. 1919. do 14. 1. 1920.⁴⁶ *L'Adriatico jugoslavo* bilježi potpuno nepovjerenje Hrvata u D'Annunzijeve pozive na suživot: „D'Annunzio, kako nam dojavljuje telegraf, jamči za život i imovinu Jugoslavenima u Rijeci. Recimo otvoreno: pjesnik treće Italije⁴⁷ koji za Jugoslavene svih zemalja ništa drugo nije znao naći nego riječi koje je napisao u pismu Dalmatincima i u drami 'Lađa', za nas ne može predstavljati drugo do jednog jedinog jamstva – da je smrtni neprijatelj svega jugoslavenskog“.⁴⁸ Zaštita koju je D'Annunzio bio ponudio Hrvatima pretpostavljala je njihovu podčinjenost i poslušnost, u vidu skore i neizbježne asimilacije (koju je D'Annunzio unio i u svoju verziju Kvarnerskog Ustava: „Rimski ritam, sudbinski ritam okončanja, mora na puteve konzula privesti onaj drugi, nemirni rod koji misli da može izbrisati velike ostatke prošlosti i da može krivotvoriti veliku povijest. U zemlji latinskoga roda, u zemlji koju ore latinski plug, druge će rodove prije ili kasnije oblikovati stvoriteljski duh latinитета“, Ustav, član L). *Vedetta* minimizira egzodus optužujući Hrvate da su ga sami isprovocirali ne bi li proizveli „vojsku mučenika“ za volju „zagrebačkih politikanata“.⁴⁹ Hrvati koji ostaju u gradu životare, kako svjedoči djevojka Zora Blažić u svom dnevniku:⁵⁰ „Kako li je mrtav taj grad odkad su talijani tu; mnogo ih je bez

44 Djelić atmosfere „lova na Slavene“ opisan je u G. Comisso, *Le mie stagioni*, u: G. Comisso, *Opere*, Mondadori, Milano, 2002, str. 1124.

45 M. Medved, *Katolička crkva i D'Annunzijeva okupacija Rijeke*, „Časopis za suvremenu povijest“, 2012, n. 1, pp. 111-136.

46 HR-HDA-79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove, Odsjek za Istru (knjiga 1 i knjiga 2) i HR-HDA-2048 (knjiga 3). Donedavno je bio poznat samo jedan svezak (usp. M. Sobolevski, *Egzodus Hrvata iz Rijeke* cit.: *Egzodus Hrvata iz Rijeke u vrijeme D'Annunzijeve vladavine (rujan 1919. – siječanj 1921.)*), „Rijeka“, vol. II, 2003, str. 59-68; v. također raniju verziju članka u „Rijeka“, vol. I-II, IV/1998-1999, str. 67-86, te zbornik radova *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918-1943)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.). Državni arhiv u Rijeci priprema publikaciju s prijepisom i komentarom dosad pronađenih svezaka registra bjegunaca, što će znatno pridonijeti razumijevanju njihove etničke i društvene strukture (osim imena, registar donosi i podatke o zanimanju).

47 Treća Italija odnosi se na kraljevinu Italiju nakon ujedinjenja.

48 *L'Adriatico jugoslavo*, 4/10/1919.

49 *La Canaglia croata, La Vedetta d'Italia*, 19/09/1919.

50 Usp. Tea Mayhew, *Rijeka u očekivanju Gabriela D'Annunzija (iz dnevnika Zore Blažić)*, „Rijeka“, XVI, br. 2, 2011, str. 73-88.

posla; mi smo dućan najmili, jer nam nisu htjeli dati obrtnicu. Tako eto životarimo.“ Iz svoje perspektive odozdo taj dnevnik potvrđuje rezultate opširnih historiografskih i arhivskih istraživanja koje je poduzela povjesničarka Dominique Reill ukazavši kako je grad preživljavao oslanjajući se na preživjele strukture starog sustava, i zapravo umrtvljen čekao da bura prođe.⁵¹

Bjelodano je u kolikoj je mjeri ova slika različita od živahnih pripovijesti arditu. Dvije bi perspektive trebalo povezati, no pitanje koje se pri tome nameće je: ako se, kako je ranije izloženo, proslava prikazuje kao plebiscitarna, koje mjesto u njoj mogu dobiti svjedočenja o patnji i progonu, ili čak o običnom neslaganju?

Neka nam ovdje bude dopuštena kratka digresija. U Metropolitan muzeju u New Yorku, u dijelu posvećenom američkoj umjetnosti (*American Wing*), izložena su klasična djela historicističkog slikarstva koja predstavljaju kanonski prikaz američke povijesti. No kako je anglosaksonski svijet avangarda postkolonijalnih studija, u Metropolitanu su osjetili potrebu da tu kanonsku pripovijest preispitaju iz manje pristrane vizure. Tako je organizirana izložba umjetnosti američkih prastanovnika, od koje su u stalnom postavu zadržani neki tragovi: pokraj “službenih” (bijelih) didaskalija koje tumače kanonsku povijest, postavljeni su natpisi u drugoj boji koji nose naslov *Native Perspective* i u kojima su domorodački pisci i umjetnici pozvani da opišu događaj prikazan na slici, ali iz svoje perspektive. Rezultat ove kulturne operacije prilično je slabašan: *American Wing* je po izboru djela i njihovom rasporedu ostao što je i bio, didaskalije su iste kao i prije, a dodaci se čine tek kao mali kvaritelji općeg veselja koje se lako može ignorirati. Na fijumanskom dijalektu to bi se reklo: *peso el tacon del buso*.⁵²

Metodološki problem oko pamćenja okupacije Rijeke do neke je mjere analogan ovome. U okviru proučavanja toga događaja danas u Italiji postoji generalno slaganje o tome da je u njih nužno uključiti i svjedočenja riječkih Hrvata. No kako to učiniti, a da ta svjedočenja ne ostanu tek dodani natpis pod naslovom *Native Perspective*, posve izdvojen od naracije koja mu se nadaje kao okvir? Ponajprije, osjećamo potrebu lagane korekcije same te dobre namjere. Kao što je ovdje već sugerirano, bilo bi bolje izbjegavati govor o stabilnim blokovima međusobno suprotstavljenih nacija, osobito u situaciji u kojoj nisu svi Talijani bili za D'Annunzija, nisu svi koji su podržavali D'Annunzija bili Talijani, kao što, najzad, ni svi koji su mu bili protivnici nisu

51 D. Reill, *The Fiume Crisis: Surviving in the Wake of the Habsburg Empire*, u tisku. Vidi također i: D. Reill, *Post-Imperial Europe: When Comparison Threatened, Empowered, and Was Omnipresent*. U: „Slavic Review“, 2019, 78(3), str. 663-670.

52 Gora zakrpa od rupe.

bili Hrvati; u konačnici, mnogi su tada tek odabirali što će biti, i to u okolnostima koje nisu bile sasvim opuštena ni slobodna. Kao što je ranije rečeno, u temelju danas u Italiji dominirajućeg tumačenja ovog događaja ne stoji samo odabir nacionalne perspektive, već prije svega snažna želja da ga se vidi kao proslavu (revolucionarnu, anarhističku, utopijsku, u svakom slučaju totalnu, odnosno plebiscitarnu). To je, prema brojnim javnim iskazima predsjednika Vittorialea i urednika tršćanske izložbe, glavni cilj čitave medijske operacije oko obilježavanja stote obljetnice, koja je trebala stvoriti novo kolektivno pamćenje. A upravo je to tumačenje najveća prepreka uvođenju manje veselih aspekata ovog događaja, uključujući i iskustvo Hrvata u njemu.

Za bolje razumijevanje tog metodološkog nesporazuma može biti od stanovite koristi zapažanje Enza Traversa, dakako *mutatis mutandis*, jer se to njegovo zapažanje tiče povijesti fašizma. Traverso naime upozorava kako tumačenja fašizma koja se primarno bave njegovim estetskim, simboličnim, kulturnim i imaginarnim obilježjima, i koja se ponajviše oslanjaju na njegove autoreprezentacije, pokazuju stanovitu empatiju s predmetom istraživanja, neku vrstu transfera, i na kraju dovode do prikaza koji se ograničava na riječi, dok mu izmiču činjenice.⁵³ Čini se da se u slučaju D'Annunzijeva "pothvata" na sličan način radi o prikazu koji vjeruje na riječ svemu što su njegovi sudionici o sebi pohvalno napisali, ili svemu što su u svojim najboljim namjerama stavili na papir (nemamo nikakvih indicija ili dokaza da je postojala stvarna želja da se Kvarnerski Ustav primijeni u praksi), zanemarujući pri tome sve što su konkretno učinili, i osobito ono što je u njihovim činima imalo karakteristike nasilja prema onima koji nisu dijelili njihov politički program.

Jasno je da ovdje pojam nasilja koristimo u širem značenju nego što to čine povjesničari koji tvrde da u Rijeci za vrijeme D'Annunzijeve okupacije nije bilo nasilja koliko se to moglo očekivati, s obzirom na poslijeratno raspoloženje i količinu oružja na raspolaganju.⁵⁴ Umjesto da nasilje razumijemo samo u smislu broja mrtvih i ranjenih, pojmom smo obuhvatili sve što izaziva patnju drugoga (nasilje javne riječi, upravnih mjera, pravnih postupaka, političke kontrole civilnog života, ideologije antislavizma itd.). U raspravi koja se na skupu u Vittorialeu povelu o tom našem odabiru, iskazana je bojazan pred pretjeranim uvođenjem etičkih načela u znanstveni rad, odnosno bojazan da bi povijesna znanost mogla postati žrtvom zahtjeva različitih

53 Enzo Traverso, *Il secolo armato* cit., str. 82-86.

54 Usp. R. Pupo, *Fiume* cit., str. 93.

skupina za moralnim, ali i političkim, pa i pravnim⁵⁵ priznanjem njihove patnje. To je viđeno kao prijetnja znanstvenoj objektivnosti, kao popuštanje moralnim načelima tamo gdje bi znanstvena strogoća nalogala da ih se ignorira.

Osim našeg uvjerenja da etika treba biti sastavnim dijelom svakog napora ljudskog uma, ovdje nam se čini važnim podsjetiti da je strah od etike u istraživanju o povijesti dio šire reakcije na zahtjeve za emancipacijom podčinjenih subjekata koji se temelje na postkolonijalnim studijima i na njihovu naporu da iz perspektive koloniziranih ispišu novo viđenje prošlosti. Postkolonijalna perspektiva uvodi etičko načelo u tumačenje prošlosti, a usto se nalazi u dosluhu s narativnim obratom, odnosno s uvjerenjem da su povijest, zapravo, *pripovijesti* koje se mogu ponovno pripovijedati iz novih vidnih kuteva. Te ideje, koje su preuzeli i studiji pamćenja (koji se bave još krhkim narativnim tkanjem no što je ono historiografsko), izazivaju vrtoglavicu tamo gdje se povijest i pamćenje žele ukorijeniti u nacionalnom načelu, no s druge strane donose svjež zrak ondje gdje se oni žele utemeljiti na transnacionalnom pogledu. On, naime, mora ići u potragu za podčinjenim glasovima, osobito ako su se tijekom povijesti uloge gospodara i podčinjenih izmjenjivale, kao što je to slučaj s Talijanima i Hrvatima u Rijeci tijekom dvadesetog stoljeća. U naporu da se da glas onome tko ga dosad nije imao etika ipak ne nagriza povijesnu objektivnost – naprotiv, ona postaje dobrodošlim korektivom monoglosije nacionalne povijesti.

55 Jedna od posljedica demokratizacije pamćenja je i njegova *juridifikacija*, odnosno problematično preplitanje povijesnih tumačenja, pravnih definicija i zakonskih odredbi. Usp. L. Cajani, *La storia nel mirino del diritto penale*, "Diritto pubblico comparato ed europeo", 2016, 1, str. 77-96. Korisni naputak za rješavanje konfliktnih pamćenja daje Aleida Assmann svojim pojmom *hijerarhizacije* pamćenja, odnosno postavljanja svih glasova u zajednički okvir koji je za nju – u njemačkom slučaju – onaj nacističke odgovornosti. A. Assmann, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, XX vek, 2011, str. 261-262.

Natka Badurina

D'Annunzio's occupation of Rijeka: towards a transnational memory

SUMMARY

This paper analyzes the memory of D'Annunzio's "Rijeka venture" (Italian *l'impresa di Fiume*) in the Italian public today, given the changes that have taken place in European memory policies since 1989. It considers the widespread interpretation of this event as a libertarian celebration and a happy revolution. The second part of the paper refers to some documents and testimonies, mainly from the State archives in Rijeka, which refute this interpretation, in order to contribute to the construction of a more complete and transnational memory. The work was based on a presentation given at the convention *Fiume 1919.-2019. Un centenario europeo tra identità, memorie e prospettive di ricerca. Convegno internazionale di studi sull'impresa fumana*, held at the memorial center Il Vittoriale degli italiani from September 5-7, 2019., and it is written in the key of a dialogue with the Italian academic community.

After 1989, there was an important change in the European understanding of the traumatic legacy of the twentieth century, because after the fall of communist systems, the view of history based on anti-fascism and the resistance movement, upon which a kind of common European memory was based during the Cold War, was subjected to a critical scrutiny in the so-called anti-fascist discourse. Two results of this process are relevant to the analysis of the memory on D'Annunzio. First, in this new framework, the history of World War II increasingly focuses only on individual national history, in which the conflict with another nation is more important than the nationally transversal ideological conflict. The conflict between fascism and anti-fascism thus loses its central place in the memory of the twentieth century, and in its place comes - and this is the second result in question - a vision of the conflict between democracy on the one hand and two totalitarianisms on the other.

The critique of real socialism in the decades before 1989, was louder at certain moments in history. One of them was the moment of the Soviet invasion of Czechoslovakia in 1968., which coincided with the student movement in Western Europe. In those years, anti-fascist history in Italy suffered criticisms from two directions: from the new left, which objected to this history the lack of class consciousness and revolution and from the conservative and anti-fascist historiography, which sought to fight for a less critical view of fascism, which would highlight its ability to

reach a plebiscite consensus. The period after 1968. is also the time when Renzo De Felice introduces in his interpretation of Rijeka's "venture" the idea of its possible comparison with the contemporary Paris student revolt. In this historical context, D'Annunzio's "venture" offered excellent arguments both to those who wanted to revalue the populist and "socialist" spirit of early fascism (De Felice's time was still under the deep impression of the appropriation made by fascism in relation to fumanism), as well as to those who wanted to attack orthodox communism from the position of the far left. In a similar conceptual horizon are the reasons for today's success of De Felice's interpretation. These are authors who act equally within the framework of conservative historiography (Giordano Bruno Guerri), as well as in the context of reading the "venture" as libertarian and anarchist (Claudia Salaris). These interpretations are also connected by the exclusive national perspective.

Contrary to that interpretation, this paper presents testimonies and data that refute the thesis of a general participation of all people in Rijeka in D'Annunzio's "celebration". The research was not limited only to testimonies of Croats, but to all citizens who did not endorse D'Annunzio's political program and were therefore discriminated. Account is taken of the fluidity of national orientation typical of a border area and regarding this is given the example of brother and sister Rikard Lenac and Gemma Harasim, who did not share national affiliation (he considered himself a Croat and she an Italian) but had a common view on tolerant and dialogue inter-ethnic relations, as well as shared enlightened and progressive ideas about society and a rational judgment on politics that led both to a critical view of every nationalist rhetoric, especially D'Annunzio's.

The discrimination against those who did not support the annexation to Italy began already in November 1918., immediately after the arrival of the Allied troops, within which the Italian ones, in cooperation with the local proitalian administration, took over the lead. There were dismissals from public services and factories, expulsions from the city, destruction of inscriptions and shop windows of Croatian shops, revocation of work permits, discriminatory criteria for issuing trade licences and in general political control of civilian life and an atmosphere of intimidation aimed at reducing the number of political and national opponents among the inhabitants of the occupied area. Particular attention is paid in this paper to the circle of refugees from Rijeka (also from Istra and Dalmatia) who published a journal in Italian in Zagreb called *L' Adriatico jugoslavo*, with a clear pro-Yugoslav orientation, but also with a broad humanist view of the relationship between Italian and Croatian culture.

From the perspective of the non-Italians in Rijeka, the arrival of D'Annunzio

in September 1919. represents more of a continuation of the earlier situation than a major turning point. Discriminatory practices are only intensifying. The official newspaper *Vedetta d' Italia* openly spreads hatred and creates a climate of “chase after the Croat”. The wave of emigration from the city is increasing and the Committee of refugees in Zagreb begins to keep the Registry, a valuable document today. In this paper the discriminatory practices are described with the term violence, in which this term is taken more broadly than the usual victim statistics, that is, anything that causes the suffering of another and then (or especially then) when that other is not entitled to a voice in history. Detailed historical research, such as the one conducted recently by Dominique Reill, show that the city at that time survived by relying on the remaining structures of the old system and was actually numbed and waiting for the storm to pass.

It is evident to what extent this image is different from the lively narratives of the *arditi*. The two perspectives should be linked. The Italian scientific community has shown interest in the experiences of the Croats, but the question that arises is: if, as stated earlier, the celebration is presented as a plebiscite, what place in it can receive testimonies of suffering and persecution?

To this methodological issue is devoted the last part of the paper, which advocates a transnational view of the past. Contrary to the concerns of some historians that the stated understanding of violence and the commitment to affirm the voices of subordinate historical subjects may lead to the overcoming of ethics over historical objectivity, the opinion here is that ethical principle is necessary in the study of history as well as in the creation of shared memory.

Natka Badurina

L'occupazione di Fiume da parte di D'Annunzio: verso una memoria transnazionale

RIASSUNTO

Nel presente lavoro si analizza la memoria dell' "impresa di Fiume" nel discorso pubblico italiano odierno, nel contesto dei cambiamenti avvenuti nelle politiche delle memorie europee dopo il 1989. Si osserva in particolare l'interpretazione diffusa di questo evento come di una festa libertaria, di un' allegra rivoluzione. Nella seconda parte dell' articolo si presentano alcuni documenti e testimonianze, custoditi in prevalenza nell' Archivio di stato a Fiume, che smentiscono tale interpretazione, nel desiderio di contribuire con ciò alla costruzione di una memoria più completa e transnazionale. Il lavoro è stato scritto in base all' esposizione fatta al convegno *Fiume 1919.-2019. Un centenario europeo tra identità, memorie e prospettive di ricerca. Convegno internazionale di studi sull' impresa fiumana*, che ha avuto luogo al Vittoriale degli italiani dal 5. al 7. settembre 2019. e mantiene la prospettiva di un dialogo con la comunità accademica italiana.

L' interpretazione europea dell' eredità traumatica del ventesimo secolo ha subito un cambiamento importante dopo il 1989. Dopo la caduta dei regimi comunisti la visione della storia basata sull' antifascismo e la resistenza, sulla quale si fondava una specie di memoria condivisa durante la Guerra fredda, è stata sottoposta a una revisione critica dalla parte del cosiddetto discorso anti-antifascista. Due sono i risultati di questo processo che risultano rilevanti per la riflessione sulla memoria di D'Annunzio. In primo luogo, la storia della Seconda guerra mondiale è diventata sempre di più un racconto limitato alle singole nazioni nel quale il conflitto tra le nazioni è diventato più importante del conflitto ideologico nazionalmente trasversale. Secondo, mentre il conflitto tra il fascismo e l' antifascismo perdeva la sua centralità nella memoria del Novecento, acquistava sempre più importanza la visione dello scontro tra la democrazia da una parte e i due totalitarismi dall' altra.

La critica del comunismo reale nei decenni precedenti al 1989. si faceva più forte in particolari momenti storici. Uno di questi fu l' invasione della Cecoslovacchia da parte dell' Unione sovietica nel 1968., che coincise con il movimento studentesco nell' Europa occidentale. In quegli anni la storia antifascista in Italia subiva critiche da due versanti diversi: da una parte dalla Nuova sinistra, che in tale storia non vede-

va sufficientemente rappresentata la lotta di classe e la rivoluzione dal basso, e dall'altra parte da una storiografia conservatrice e critica del "paradigma antifascista" che sottolineava la capacità del fascismo di attivare un consenso plebiscitario.

Il periodo successivo al 1968. è anche l'epoca in cui Renzo De Felice inserisce nella sua interpretazione dell'episodio fiumano l'idea del paragone con i a lui contemporanei eventi parigini. Le sopra menzionate osservazioni riguardo al clima del dopo 1968. ci permettono di capire meglio la nascita e la fortuna di questa interpretazione. L'episodio fiumano offriva ottimi argomenti sia a chi voleva rivalutare lo spirito populista e "socialista" del fascismo *ante litteram* (ai tempi di De Felice il fiumanesimo era ancora fortemente segnato dall'appropriazione che ne fece il fascismo stesso), sia a chi voleva colpire il comunismo ortodosso con una critica da sinistra. In un simile ambito di idee si trovano anche le ragioni della fortuna odierna dell'interpretazione di De Felice. Si tratta di autori che si inseriscono sia nella storiografia conservatrice (Giordano Bruno Guerri), sia nel contesto delle letture dell'impresa in chiave libertaria e anarchica (Claudia Salaris).

Contrariamente a questa interpretazione, nel presente lavoro si presentano testimonianze e documenti che smentiscono la tesi sul totale appoggio e partecipazione dei fiumani alla *festa dannunziana*. La ricerca non si è limitata alle testimonianze dei croati, ma ha incluso tutti i cittadini che non condividevano il programma politico di D'Annunzio e i quali per questo motivo subissero varie forme di discriminazione. Si tiene conto della fluidità delle appartenenze nazionali tipica per una zona di confine, e a questo proposito si cita l'esempio dei fratelli Rikard Lenac e Gemma Harasim, che non ebbero la stessa appartenenza nazionale (lui si considerava croato, lei italiana), ma avevano una comune visione di rapporti dialogici e tolleranti fra le nazioni, così come condividevano idee progressiste sulla società e una visione razionale della politica, totalmente contraria alle esagerazioni nazionalistiche come quelle di D'Annunzio.

Varie forme di discriminazione dei non-italiani (e comunque di chi non parteggiava per l'annessione all'Italia) erano iniziate già nel novembre 1918., con l'arrivo delle truppe alleate, all'interno delle quali le forze militari italiane avevano trovato il modo di fare prevalere le loro istanze in accordo con l'amministrazione locale filoitaliana. A Fiume si trattò di licenziamenti da uffici pubblici e da fabbriche, di espulsioni dalla città, di attacchi alle insegne e vetrine dei negozi croati, del ritiro delle licenze di lavoro, del rilascio discriminatorio delle licenze industriali e in genere di un controllo politico della vita civile e di un'atmosfera di intimidazione che aveva come scopo quello di diminuire il numero degli oppositori politici e nazionali

tra gli abitanti del territorio occupato. Particolare attenzione nel presente lavoro è dedicata alla comunità di esuli fiumani (e anche istriani e dalmati) che hanno trovato rifugio a Zagabria, dove pubblicavano in italiano il giornale *L' Adriatico jugoslavo*, di chiaro orientamento filojugoslavo, ma anche di un' ampia concezione umanistica dei rapporti culturali italo-croati.

Dalla prospettiva dei non italiani a Fiume l' arrivo di D'Annunzio nel settembre 1919. è vissuto più come una continuazione che non una grande svolta. Non c' è un salto qualitativo, ma c' è un' intensificazione delle discriminazioni. La „Vedetta d' Italia“, organo principale del governo dannunziano, fa una campagna d' odio senza mezzi termini e si crea un' atmosfera di „caccia al croato“. Si intensifica l' esodo dalla città, e il „Comitato per i fuggiaschi“ comincia a tenere un registro, oggi prezioso documento. Nel presente lavoro le discriminazioni sono definite con il termine di violenza, intesa nel senso più largo di quello abitualmente applicato nelle statistiche delle vittime, ovvero come tutto ciò che causava sofferenza all' altro, anche quando (e soprattutto quando) quest' altro non aveva diritto alla propria voce nella storia. Ampie ricerche storiche e archivistiche recentemente svolte da Dominique Reill hanno dimostrato che la città sopravviveva appoggiandosi sulle strutture rimanenti del vecchio regime e tramortita aspettava che la tempesta passasse.

E' lampante quanto questo quadro fosse diverso dalle allegre e variopinte testimonianze degli arditi. Le due prospettive richiederebbero di essere integrate. La comunità scientifica italiana dimostra interesse per le esperienze dei croati, ma la domanda che in questo tentativo si pone è: se la festa è definita come plebiscitaria, quale posto in essa può spettare alle testimonianze di sofferenza e di persecuzione?

A questo problema metodologico è dedicata l' ultima parte del presente lavoro, nella quale si auspica uno sguardo transnazionale sul passato comune. Contrariamente ai timori di alcuni storici, secondo i quali il sopra citato uso del concetto di violenza, insieme all' impegno di affermare le voci dei soggetti storici subalterni, potrebbe portare a una pericolosa prevalenza dell' etica sull' oggettività storica, qui si afferma la convinzione secondo la quale il principio etico è necessario sia nello studio della storia, sia nella creazione di una memoria condivisa.